

Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Kurduğu Kütüphaneler

Yusuf SAĞIR*

Özet

Ahmed Ziyaüddin, 1813'de Gümüşhane'de doğdu. 1822 yılında ailesiyle birlikte gitmiş olduğu Trabzon'da sarf, nahiv ve fıkıh dersleri aldı. 1831'de İstanbul'a taşınan Gümüşhanevî, tahsilini Bayezid ve Mahmut Paşa medreselerinde sürdürdü ve nihayetinde müderris oldu. İlmî çalışmalarını yürütürken Nakşibendî tarikatının Halidiyye kolundan Ahmed el-Ervâdî'ye intisâb etti; müteâkiben bu zatın halifesi oldu. Fatma Sultan Camii'nin harîmine bir tekke inşâ eden Gümüşhanevî, burada vefâtına kadar (1894) irşad faaliyetlerinde bulundu. O, dînî ilimlerin tahsiline önem vermiş; sandık kurmak sûretiyle toplanan paralarla bir matbaa vücûda getirmiş ve burada basılan kitapların ücretsiz dağıtımını sağlamış; Bayburt, Rize ve Of'ta kitaplar vakfetmek sûretiyle kütüphaneler ihdâs etmiş ve bunların giderlerini karşılamak amacıyla otuz beş bin kuruş nakit parayı işletilmek üzere vakfetmiştir. İşte bu bildiri de söz konusu kütüphaneler vakfiyelerden ve arşiv belgelerinden hareketle değerlendirilecektir.

Giriş

Vakıf kelimesinin sözlük anlamı, "hapsetme" ve "hareketten alıkoyma" demektir. Terim anlamı ise, insanların faydalanması amacıyla bir malı, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, sahiplenme ve başkalarının sahiplenmesinden ebedî alıkoymaktır.¹ Bu anlayış doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde farklı alanlarda hizmet veren değişik vakıf müesseseleri kurulmuştur. Bu çerçevede Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî de birçok kitap vakfetmiş; öyle ki bunlardan kütüphaneler vücûda gelmiştir. Bu bildiri de söz konusu vâkıfın hayatı, vakfiyelerinden hareketle kurduğu kütüphaneler ve onların işleyiş biçimi ve günümüzdeki konumları değerlendirilecektir. Öncelikle vâkıfın hayatına kısaca değinmeye çalışalım.

1. Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin Hayatı

Asıl adı olan Ahmed bin Mustafa bin Abdurrahman olan Gümüşhanevî, Gümüşhane'de sülâlesinin ismiyle müsemme Emirler mahallesinde doğmuştur. Ziyaüddin mahlası ve Gümüşhanevî nisbesi ile biline gelmiştir.² Doğum tarihinin 1228/1813 olduğu tahmin edilmektedir.³

Beş yaşında Kur'ân-ı Kerim'i öğrenen Ahmed Ziyaüddin Efendi, on yaşında pederiyle Trabzon'a gitti ve burada ticaretle meşgul oldu. Babasından gizli, sarf ve nahiv derslerine devam etti. Babası oğlunun ilim öğrenme isteğini, henüz vakti değildir diyerek geri çevirdi ve ağabeyinin askerden dönmesiyle kendisini, bunun için İstanbul'a göndereceğine söz verdi.⁴

Nitekim vakti gelip İstanbul'a gittiğinde önce Bayezid dershânesine girdi. Burada Fıkıh, Tasavvuf ve Hikmet ilmini öğrendi. Daha sonra Mahmud Paşa Medresesi'nde ve Süleymaniye Camii'inde derslere devam etti. Es-Seyyid Mehmed Efendi (v.1281/1864), Kürd Abdurrahman

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1 Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlâf Fî Ahkâmî'l-Evkâf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara trs., s. 13; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahâtı Fıkhiyye Kâmusu*, c. IV, İstanbul Üniversitesi Hukûk Fakültesi Yayınları, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1951, s. 155.

2 Mustafa Fevzi, *Hediyetü'l-Halidîn fî Menâkıb-ı Kutbü'l-Ârifîn* Mevlana Ahmed Ziyaüddin b. Mustafa el-Gümüşhanevî, 1313, ss. 14, 16. Mustafa Fevzi, *Menâkıb-ı Haseniyye*, Matbaa-i Bahriye, s. 9.

3 *Hediyetü'l-Halidîn*, s. 49; Gündüz, İrfan, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 11.

4 *Hediyetü'l-Halidîn*, s. 17.

Efendi (v. 1267/1851), Laz Osman Efendi ve daha başka hocalardan dersler aldı. İcâzetinden sonra Mahmud Paşa ve Bayezid medreselerinde ders verdi.⁵

Akaid derslerine devam ederken telif eser vermeye başladı ve yirmi beş sene bunu sürdürdü. Bu süreçte bir şeyhe intisâb etme ihtiyacı hissetti; Mevlana Halid'in halifesi Abdülfettah Efendi'ye (v.1281/1864) bağlanma isteğine rağmen, manevî bir işaretle İstanbul'a gelen Mevlana Halid'in bir diğer halîfesi Trablusşam müftüsü Ahmed bin Süleyman el-Ervâdî'ye (v. 1275/1858) intisâb etti.⁶ İki defa şeyhinin gözetiminde halvete girdi ve tarikat eğitimindeki gerekli safhaları tamamladıktan sonra Nakşibendî, Kadirî, Sühreverdi, Çeştî ve Kübrevî tarikatlarında icâzet alarak 1264/1848'de el-Ervâdî'nin halîfesi oldu.⁷

1280/1863'de Hicaz'a gitti. Dönüşte İstanbul'da Bâb-ı Âlî civârındaki Fatma Sultan Cami-i Şerîfini kendisine irşâd mahalli seçmek sûretiyle burada müridleri için odalar ve kendisi için de ikâmetgâh inşâ ettirdi.⁸ 1293/1876'da Şeyhü'l-harem Mehmed Emin Paşa'nın kerîmesi Havva Seher Hanım'la evlendi. Bu arada 1294/1877'de Batum'a geçerek Ruslara karşı savaştı. Geri dönüşünde Of'ta bir süre kalarak ders verdi. Ardından yerine halifelerinden Hasan Hilmi Efendi'yi bırakarak Hicaz'a ikinci defa gitti; Mekke ve Medine'de hadis dersleri verdi. Dönüşünde Mısır'da üç sene kaldı. İstanbul'a avdetinde irşâd faaliyetlerine devam etti. Yüz on altı kişiye halifelik verdi. Müridlerinin ise bir milyondan ziyade olduğu söylenmektedir. 7 Zilkade 1311/13 Mayıs 1894 vefat etti. Kabri, Süleymaniye Camii hazîresinde Kanunî türbesi bitişiğindedir.⁹

Gümüşhanevî, müridlerine menkûl servetlerini, ekonomiye kazandırmak amacıyla dergâhta toplamalarını emretmiş; biriken söz konusu paralardan müridlerinin ihtiyaçları nisbetinde borç para alabilmelerini ve bilâhère ödemelerini sağlamıştır. Ayrıca biriken bu sermaye ile büyükçe bir matbaa tesis ettirmiş; basılan eserleri ilim erbabına ücretsiz dağıtmıştır. Ayrıca bunlardan hâsıl olan 500'er altınla Rize, Bayburt ve Of'ta on sekiz bin cildlik üç ayrı kütüphaneye vücûda getirmiştir.¹⁰

İşte biz, bu bildiride onun kurduğu kütüphaneleri vakfiyelerden ve belgelerden hareketle ele almaya çalışacağız. Öncelikle şunu ifade edelim: Ahmed Ziyaüddin Efendi'nin vakfettiği kütüphaneleri doğup büyüdüğü ve ömrünü bir nebze geçirdiği yerlerde inşâ ettirmesi mânidârdır ve bir vefâ ifâdesidir. Buna karşın Gümüşhâne'de kütüphaneye kurmamasının gerekçesini bilmiyoruz; ancak o dönemde muhtemelen burada tedrîse uygun bir ortam veya ihtiyaç yoktu. Şimdi Gümüşhanevî'nin kurduğu kütüphaneleri kuruluş tarihlerine göre açıklamaya çalışalım.

2.Gümüşhanevî'nin Vakıf Kütüphaneleri

2.1.Bayburt

Gümüşhanevî'nin ilk kurduğu kütüphaneye Bayburt'tadır. Buradaki kitaplardan bahseden vakfiyelerden ilki 26 Cemaziyelevvel 1281/ 27 Ekim 1864 tarihlidir. Vakfiyeye göre kitaplar,

5 *Hediyetü'l-Halidîn*, ss. 21, 24-26; Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., c. II, İstanbul, 2011, s. 333; Gündüz, s. 22.

6 *Hediyetü'l-Halidîn*, ss. 26-27; *Menâkıb-ı Haseniyye*, s. 8-9; *Sefîne-i Evliya*, c. II, s. 334.

7 *Sefîne-i Evliya*, c. II, 334.

8 1925'te Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra Câmî ve müştemilatı 1942'ye kadar ibadet mahalli olarak kalmış; bu tarihten itibaren Câmî kısmı depo olarak kullanılmış meşruthâne ve tekke vakıflar idaresi tarafından kiraya verilmiştir. 1956 yılında Câmî boşaltılmışsa da Anıtlar Kurulu'nun "muhafazası gerekli" kararına rağmen 1957 yılında yol yapımı gerekçesiyle yıkılmıştır. Yerinde bugün İstanbul Defterdarlık binası bulunmaktadır. Gündüz, s. 57. 16 Cemaziyeleahir 1306/17 Şubat 1889 tarihli vakfiyeye göre Gümüşhanevî'nin Nallı Mescid Mahallesi'nde tekkeye yakın Külhan Sokağı'nda Ğurre-i Muharrem 1305/19 Eylül 1887'de satın aldığı bir evi bulunmaktadır. Burayı vakıflaştırarak kendisinden sonra dâhiliyesinde eşi Havva Seher Hanım'ın ikâmetini, hariciyesinde de halifesi Hasan Efendi'nin oturmasını şart koşmuştur. VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), 590 (Defter No) ,46 (Sayfa No), 28 (Sıra No).

9 *Hediyetü'l-Halidîn*, s. 34; *Sefîne-i Evliya*, c. II, ss. 334-335; VGMA, 721, 181.

10 *Hediyetü'l-Halidîn*, s. 34-35; Gündüz, ss. 50-51; *Hediyetü'l-Halidîn*'de zikredilen cild sayısı ile vakfiyelerde belirtilen cild adedi arasında fark vardır. Vakfiyelerdeki cildin ne kadar olduğundan aşağıda bahsedilecektir.

öncelikle Of kazasının Paçan¹¹ (پچان) karyesinde Cami-i Kebîr yakınında inşâsı düşünülen kütüphâne, dershâne ve iki yüz hücreden müteşekkil medreseye vakfedilmiştir. Öte yandan söz konusu bu medresenin ibnâsı tamamlanmadığı takdirde kitaplar, Bayburt'ta "Yeni Medrese" olarak bilinen medresenin "Yusuf Efendi" adlı dershânesine dolaplar konulmak sûretiyle yerleştirilecektir.¹² Gümüşhanevî, bu kütüphâneye içinde iki bin yüz kırk sekiz aded yazma ve basma kitapları ve risâleleri hâvî yedi yüz seksen dört cild kitap vakfetmiştir. Ayrıca o, söz konusu kütüphânenin görevlilerinin maaşlarının ödenmesine, kitap dolaplarının alınmasına ve kitapların tamir edilmesine yönelik on beş bin kuruş vakfetmiştir.¹³

Vakfiye şartları gereğince bu para işletilecek, nemâsından elde edilen gelire görevlilerin maaşları ödenecek ve diğer ihtiyaçlar karşılanacaktır.¹⁴ Vakfiyeye göre kütüphânedeki görev yapmak üzere iki hafız-ı kütüb¹⁵ ve bir mütevellî¹⁶ tayin edilmiş; fakat onların isimleri tasrih edilmemiştir; buna karşın bir başka belgede Hasan Efendi bin Osman ve Mehmed Efendi bin Hasan Efendilerin burada hâfız-ı kütüb olarak görevlendirildikleri kayıtlıdır.¹⁷ Mütevellîlik vazîfesini ise vâkîf hayatta oldukça kendisine bağlamış; vefatından sonra Oflu el-Hâc Osman bin Ömer'e verilmesini şart koşmuştur. Hâfız-ı kütübler aylık altmış kuruş, mütevellî ise on kuruş almaktadır. Vakfa nezâret etme görevi ise herhangi bir ücret almaksızın kütüphânenin bulunduğu kazadaki âlimlere ve müderrislere verilmiştir. Vakıf kitapların Paçan/Maraşlı köyü olmazsa Bayburt'a burası da olmazsa Anadolu'da âlimlerin bulunduğu kütüphâne, medrese veya dershâne nevinden herhangi bir yere nakledilebileceği vakfiyede belirtmektedir.¹⁸

27 Safer 1287/29 Mayıs 1870 tarihinde düzenlettirdiği ek bir vakfiye ile vâkîf, Of'un Paçan/Maraşlı köyünde ilk vakfiyede bahsi geçen şartların gerçekleşmediğini bu nedenle kitapları Bayburt'a naklettirdiğini belirtmektedir. Bu belge ile sözü edilen kütüphâneye yirmi iki cild daha kitap ilâve edilmiştir. Vâkîf, her halde Ruslarla süregelen savaşları hesaba katarak Bayburt'ta vakıf şartlarının uygulanmasında bir güçlük çıkması halinde söz konusu kitapların Sivas, Trabzon ve Tokat'taki kütüphânelerden herhangi birine nakledilmesini şart koşmuştur.¹⁹

Gümüşhanevî, yukarıda da bahsedildiği üzere tevliyet görevini hayatta oldukça kendi nefesine vefatından sonra da el-Hâc Osman Efendi'ye verilmesini şart koşmuştu. 27 Şaban 1289/30 Ekim 1872 düzenlenen ek bir vakfiye ile bu hüküm korunmuş ancak iki ilâvede bulunulmuştur: Mütevellîlik el-Hâc Osman Efendi'nin vefatından sonra insanların en sâlihine bırakılmış; bir de işletilen vakıf paralar çerçevesinde gelirlerin artması hasebiyle aylık on kuruş olan mütevellî maaşına on kuruş daha zam yapılmıştır.²⁰

2.2. Of

Gümüşhanevî'nin Of'un Çufaruksa²¹ köyünde kurmuş olduğu kütüphânedeki bahsedilen ilk vakfiyesi Ğurre-i Muharrem 1285/24 Nisan 1868 tarihlidir. Buna göre kütüphâne, Câmî-i Kebîr'in yanında halkın desteğiyle inşa edilmiş; vâkîf da buraya yazma ve basma biçiminde ve çeşitli risâleleri muhtevî iki yüz cild kitap vakfetmiştir.²²

11 Bu köy پچان şeklinde de yazılmaktadır. *Köylerimiz*, Hilal Matbaası, 1928, s. 732. Şimdilerde "Maraşlı" ismiyle Trabzon ili Çaykara ilçesi köyü. *Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara, 1968.

12 VGMA, 587, 62-63, 81. Bir başka belgede kitapların Yakutiye Medresesi bitişiğinde yeniden inşâ edilen kütüphâneye konulduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Yakutiye Medresesi'nin bir diğer adı da "Yeni Medrese"dir. VGMA, 875, 132.

13 VGMA, 587, 62-63, 81.

14 VGMA, 587, 62-63, 81.

15 Kütüphâne memuru anlamında kullanılır. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 704.

16 Vakfiye şartları gereğince, vakfın işlerini idare eden kişilerdir. Ömer Hilmi Efendi, ss. 13-14

17 VGMA, 489, 1007.

18 VGMA, 587, 62-63, 81.

19 VGMA, 587, 63, 82.

20 VGMA, 587, 63, 83.

21 Bugün Uğurlu adıyla Of'a bağlı belde merkezidir. *Köylerimiz*, 1928, s. 732.

22 VGMA, 585, 135, 123.

Vakfın mütevellîliğine Of kazası ahâlîsinden Bayburt'taki kütüphanede ismi geçen el-Hâc Osman Efendi aylık on kuruş maaşla tayin edilmiştir. Bu şahsın vefatından sonra mütevellîliğin insanların en sâlihine/dürüstüne verilmesi şart koşulmuştur. Ayrıca isim zikredilmeden iki hâfız-ı kütübe aylık yirmi beşer kuruş tayinât ayrılmıştır. Görevlilerin maaşları ve kitapların tamiri için de beş bin kuruş vakfedilmiştir. Bu para işletilecek, kütüphanenin ihtiyaçları karşılandıktan sonra artanı mütevellînin elinde toplanacaktır. Vakfa nezâret görevini ise hiçbir ücret almaksızın Of'ta eğitimle iştigal eden müderrisler üstlenecektir.²³

26 Safer 1287/28 Mayıs 1870 tarihli zeyl bir vakfiye ile kütüphâne envanterine yüz cild daha kitap işlenmiştir. Ayrıca yukarıdaki beş bin kuruşa ilâveten beş bin kuruş daha vakfedilmiştir. Böylece vakfedilen para miktarı on bin kuruşa yükselmiştir. Bunlardan başka muhtemelen süregelen savaşlar dikkate alınarak vakfiye şartlarının uygulanmasının imkânsızlığı durumunda kitapların Tokat, Sivas ve Elazığ'daki kütüphânelerden birine naklinin mütevellî, nâzır ve söz konusu beldedeki âlimler gözetiminde gerçekleştirilmesi şart koşulmuştur.²⁴

27 Şaban 1289/30 Ekim 1872 tarihinde kayıt altına alınan bir başka vakfiye ile görevli maaşlarına zam yapılmıştır. Buna göre iki hafız kütübün daha önce yirmi beşer kuruş olan maaşları iki katına çıkarılmış; aynı şekilde mütevellînin aylık on kuruşluk maaşı da iki kat artırılmıştır.²⁵

2.3. Rize

Rize'deki kütüphanenin kuruluşundan bahseden ilk vakfiye, 23 Muharrem 1294/7 Şubat 1877 tarihlidir. Bu belgeye göre vâkif Rize'de yeni yapılmış olan kütüphaneye yüz cild yazma ve basma kitap ile çeşitli risâleleri muhtevî yirmi cild kitap ile beş bin kuruş vakfetmiştir.²⁶ Kütüphâne Pîrî Çelebi Mahallesi'nde Semerkandî Şeyh Ali Efendi Türbesi civarında Altıkulac el-Hâc Ali Efendi medresesi bitişiğinde halk tarafından inşâ edilen muvakkithânenin üstündedir.²⁷ Diğer iki kütüphanede olduğu gibi burada da isim tasrih etmeden iki hâfız-ı kütüb tayin edilmiş ve mütevellî olarak el-Hâc Osman Efendi ibn-i Ömer Efendi görevlendirilmiştir. Onun vefatından sonra bu vazifeye kimin getirileceği diğer vakfiyelerde olduğu gibi seçimle belirlenecektir. Hâfız-ı kütüblerin maaşı aylık yirmi beşer kuruş, mütevellînin ise on kuruştur. Nezâret görevi ise diğer kütüphânelerde olduğu gibi Rize'de ilimle meşgul olan müderrislerle tevdi' edilmiştir.²⁸

25 Rebiülahir 1299/16 Mart 1882 tarihinde tertip edilen ikinci bir vakfiye ile söz konusu kitaplara üç yüz cild kitap ve çeşitli risâleleri muhtevî on cild kitap ilâve edilmiş ve yukarıdaki beş bin kuruşa ek olarak beş bin kuruş daha vakfedilmiştir.²⁹

Gümüşhanevî, bu vakfiye zeyli ile ilk vakfiyede adlarını açıklamadığı hâfız-ı kütüblük görevlerine ismen atama yapmıştır. Hafız-ı kütüblerden birisi Trabzon müftüsü Ali Efendi'nin yeğeni Rize'de Altıkulac Medresesi'nde tedaris vekili Hüseyin Efendi bin Mehmed; diğeri de medrese ittisalinde cami imâmı Ali Efendi'dir. Bu şahıslar hayatta oldukları sürece vazifelerini sürdüreceklere; vefatlarından sonra da hâfız-ı kütüblük dindâr ve işinin ehli herhangi birine nâzırın görüşü dikkate alınarak tebliğ edilecektir.³⁰ Nitekim Selh Recep 1302/15 Mayıs 1885 tarihli bir belgeye göre hafız-ı kütüblerden Ali Efendi yerini korumuş; diğeri ise Altıkulac-

23 VGMA, 585, 135, 123.

24 VGMA, 585, 135, 124.

25 VGMA, 585, 135, 124.

26 VGMA, 589, 231, 374; VGMA, 590, 35, 24.

27 VGMA, 155-120-860.

28 VGMA, 589, 231, 374; VGMA, 590, 35, 24. El-Hâc Osman Efendi, Selh-i Râ 1302/19 Aralık 1884 tarihli bir belgeye göre buradaki kütüphaneye yeniden mütevellî atanmıştır. VGMA, 155, 120, 860.

29 VGMA, 589, 232, 375; VGMA, 590, 36, 25.

30 VGMA, 589, 232, 375; VGMA, 590, 36, 25.

zâde İsmail Efendi ibn-i el-Hâc Ali Efendi atanmıştır.³¹ Hâfız-ı kütübler için birinci vakfiyede belirlenen aylık yirmi beş kuruşluk maaşa bu belge ile yirmi beş kuruş daha zam yapılmış; böylece hâfız-ı kütüblerin maaşları aylık elli kuruşa bâliğ olmuştur. Diğer taraftan ilk vakfiyede nezaret görevi müderrislere verilirken, bu vakfiye ile kasaba ahâlisinden el-Hâc Memiş Ağa müte'allikatından el-Hâc Tayyip Efendi'ye verilmiştir.³²

Gümüşhanevî, 25 Zilkade 1302/5 Eylül 1885 tarihinde bir vakfiye daha düzenlettirmiş ve böylece mezkûr kütüphâneye yüz cild daha kitap ilâve etmiştir.³³

3. Kütüphânelerin İşleyişi

Gümüşhanevî yukarıda da bahsedildiği üzere her kütüphânesine iki hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Dolayısıyla bunların sayısı toplamda altı kişidir. Söz konusu şahısların görevleri ise vakfiyelerde açıklanmıştır. Buna göre, öncelikle kitaplar tozdan, zararları böceklerin yemesinden ve ziyandan korunacaktır. Kitap talep edenlerin isteklerine cevap verilecek; ödünç verilenler kayıt altına alınacaktır.³⁴

Vâkîf, her kütüphâneye kitapların kayıtlarının tutulduğu bir defter, mühür ve ilgili kütüphânenin vakfiye sûretini koydurtmuştur. Bunlar kütüphânedeki bir çekmeceye tutulacak ve ilgili çekmece mühürlenecektir. Lüzûmu halinde mütevellî, hafız-ı kütüb ve nâzırlardan birinin gözetiminde en az üç kişi olmak koşuluyla söz konusu çekmece açılacaktır. Ayrıca Bayburt ve Rize'deki kütüphânelerde her sene; Of'taki kütüphânedeki ise üç senede bir kitap sayımı hâfız-ı kütüblerce gerçekleştirilecektir.³⁵

Gümüşhanevî kuruluşunu gerçekleştirmiş olduğu kütüphânelerde kitaplardan faydalanma koşullarını şu şekilde belirlemiştir: Ulemâ ve müderrisinden bir kimse kütüphânedeki bir veya birkaç kitap almak isterse, kitabın kıymetinin iki katını veya buna eşdeğer kıymetli bir eşyasını rehin bırakacak buna ilaveten âlimlerden veya dışarıdan üç kişiyi kefil gösterip, kendi imzasını muhtevî sened verecektir. Kitaplardan faydalanma süresi azamî bir yıldır. Kitap iade edildiği zaman bırakılan sened, para ve rehin mal, ilgili kişiye geri verilecektir. Şahıs elinde kitap zâyî olursa, mütevellî gerekirse hukukî yoldan kitabı geri alacak veya bedelini tazmîn edecektir.³⁶ Buna karşın öğrenciler sadece kütüphâne içerisinde kitaplardan faydalanabileceklerdir.³⁷

5. Vakfedilen Paraların İşletilme Biçimi

Ahmed Ziyaüddin Efendi, Bayburt'taki kütüphâneye on beş bin Of ve Rize'deki kütüphânelere ise on bin kuruş vakfetmiştir; bu da toplamda otuz beş bin kuruş etmektedir.³⁸ Vakıf paralarından elde edilen gelirlerle görevlilerin maaşları ödenecek, lüzumu halinde kitapların tamirleri yapılacaktır. Bunlardan arta kalan kısım da mütevellî elinde toplanacaktır.³⁹ Bahsedilen paraların işletilme biçimi ise devr-i şer'î/mu'âmele-i şer'îye ile istiğlâl ve istirbâhtır. Oran ise sadece Gümüşhanevî vakfiyeleri içerisinde en eski tarihli olan Bayburt vakfiyesinde açıklanmaktadır. Buna göre onu on bir buçuk yani yüzde on beş (%15) veya her kesesi beş kuruş üzere işletilecektir.⁴⁰

31 VGMA, 155, 120, 861-862.

32 VGMA, 589, 232, 375; VGMA, 590, 36, 25.

33 VGMA, 590, 37-44, 26.

34 VGMA, 587.62.81; VGMA, 589, 231, 374.

35 VGMA, 587.62.81; VGMA, 585.135.123.

36 VGMA, 587.62.81; VGMA, 585.135.123.

37 VGMA 585.135.123.

38 VGMA, 721, 181.

39 VGMA, 585, 123, 135; 585, 124,135; VGMA, 589, 231, 374; VGMA, 589, 232, 375.

40 VGMA, 585.135.123, VGMA, 587.62.81; VGMA, 589, 231, 374; VGMA, 587.62.81. Para Vakıfları, vâkîfın gayr-i menkul/taşınmaz malını değil, parasını vakfettiği bir vakıf türüdür. Bu paraların işletilme usûllerinden biri "istiğlâl" ve "istirbâh"tır. Bu sistemle para, kâr getirmek amacıyla şahıslara verilir; yapılan bu işleme de "muamele-i şer'îyye" veya "devr-i şer'î" denir. Söz konusu uygulama biçimi "fâiz" olarak algılanması nedeniyle ulemâ arasında câizliği sürekli tartışılmıştır. Bkz. Çizakça, Murat,

Gümüşhanevî vakfiyelerine göre borç verilecek şahsın “rehn-i kavî” yada “kefil-i melî” usûlünden birisini tercih etmesi şart koşulmaktadır.⁴¹ “Rehn-i kavî” ibâresiyle, ödünç para alan şahsın kendisine ait yeterli düzeyde bir malının olması kastedilmektedir. Bunlar genellikle gayr-i menkûl cinsinden şeylerdir. “Kefil-i melî” ise kefil olacak kişinin ödünç alan zâtın borcunu ödeyebilecek kadar bir mâlî güce sahip olmasıdır.⁴²

Gümüşhanevî'nin vakfettiği bu paraların daha çok İstanbul'da borç olarak verildiği görülmektedir. Vakfedilen otuz beş bin kuruşun nemâsı 1 Recep 1301/ 27 Nisan 1884-30 Cemaziye-lahir 1309/30 Ocak 1892 tarihleri arasında elli yedi bin yedi yüz yirmi kuruştur. Gümüşhanevî hayattayken bu paraların nemâlarını takip için Trabzonlu el-Hâc Mehmet Efendi'yi kâim-i makam-ı mütevellî tayin etmiştir. Ancak onun vefatından sonra bu zat, vakıf paraların hesabını ve defterini Mehmed Eşref Efendi'nin desteğiyle mütevellî el-Hâc Osman Efendi'ye teslim etmekten kaçınmıştır. Kendisi de anaparadan borç almıştır. Bunun üzerine Osman Efendi dava açmıştır.⁴³

1924'te Evkâf Bütçesi Kanunu ile para vakıflarında devr-i şer'î usûlü kaldırıldı ve bu noktada mütevellîlerin yetkileri ellerinden alındı. Vakıf Paralar İdaresi, vakıf paralara el koydu. Bunların kontrolü de daha sonra 1926'da yürürlüğe giren Medenî Kanun çerçevesinde yapıldı.⁴⁴ Bu değişim Gümüşhanevî'nin menkûl vakıf sistemiyle varlığını sürdüren üç kütüphânesini etkilemiş olabilir.

4. Kütüphânelerdeki Kitap Sayısı ve Günümüzdeki Durumları

1281/1864 ve 1287/1870 tarihli vakfiyelere göre Bayburt'a vakfedilen kitap sayısı iki bin yüz kırk sekiz; cild sayısı ise sekiz yüz altıdır. Buna karşın 1321/1900 tarihli Maarif Salnâmesi'ne göre, bu kütüphânedeki kitap sayısı bin sekiz yüz yetmiş altıdır.⁴⁵ Bu da bize vakfiyelerin tertibinden sonra kitap sayısında yıllar içerisinde bir azalmanın olduğunu göstermektedir.

1285/1868 ve 1287/1870 tarihli vakfiyelere göre Of'a bağlı Çufaruksa/Uğurlu beldesine vakfedilen toplam cild sayısı üç yüzdür. 1289/1872 tarihli vakfiyeye yapılan eke baktığımız zaman kitap sayısı iki yüz on beş; cild sayısı iki yüz yetmiş beş; risale sayısı yirmi birdir. Bu rakam aşağı yukarı vakfedilen cild sayısı ile uyumludur. Öte yandan 1317/1899 ve 1321/1900 tarihli Maarif Salnâmelerine göre bu kütüphânedeki kitap sayısı sekiz yüzdür.⁴⁶ Dolayısıyla yıllar içerisinde kütüphâneye kitap vakfetme işi devam etmiştir.

1294/1877, 1299/1882 ve 1302/1885 tarihli vakfiyelere göre Rize'deki kütüphâne envanterine beş yüz cild kitap ve çeşitli risaleleri muhtevî otuz cild kitap kaydedilmiştir. Diğer taraftan 1317/1899 ve 1321/1900 tarihli Maarif Salnâmelerine göre bu kütüphânedeki kitap sayısı dört yüz seksendir.⁴⁷ Burada da kitap sayısında küçüğe olsa bir azalma söz konusudur. Zikri geçen bu kütüphânelere vakfedilen kitaplar daha çok naklî ilimlere yöneliktir: Tefsir, Fıkıh, Ferâiz ve Fetavâ, Ahlak ve Âdab, Mev'ize, Kırâât, Kelam, Akaid, Mantık, Sarf ve Nahiv, Luğat, Siyer ve Mekânibnâme vb. Bunlardan başka bazı divanlar da kütüphânelerde yer almaktadır.⁴⁸

“Tarihsel Uygulama İçerisinde Para Vakıfları”, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993, ss. 67-72; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukûkunda ve Osmanlı Tatbikâtında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, II. Baskı, ss. 215-222.

41 VGMA, 587.62.81.

42 Akgündüz, s. 229; Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 288.

43 VGMA, 721, 181.

44 Akgündüz, s. 233.

45 Kütüphane'nin salnâmedeki adı “Ziyaiyye” dir. *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye*, Asr Matbaası, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye, 1321, s. 305.

46 Kütüphane'nin salnâmelerdeki adı “Hacı Ahmed”dir. *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Âmire, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye, 1317 s. 1301; *Sâlnâme-i Ma'ârif*, 1321, s. 598.

47 Kütüphane, salnâmelere “Altkulac” ismiyle kaydedilmiştir. *Sâlnâme-i Ma'ârif*, 1317 s. 1301; *Sâlnâme-i Ma'ârif*, 1321, s. 598.

48 VGMA; 585, 125, 136-137.

Gümüşhanevî'nin ihdâs ettiği bu kütüphânelere hiç biri bugün faaliyette değildir. Bayburt'taki vakıf kitapların mütevellîsi el-Hâc Osman Efendi'nin 1327/1909'da vefatından sonra yerine geçen kütüphâne mütevellîsi Ferşad Efendi'nin (v.1929) Kazım Karabekir'e yazdığı 5 Teşrîn-i Sâni 1337/5 Kasım 1921 tarihli bir mektuptan kütüphanenin Ruslar tarafından I. Dünya savaşı sırasında talan edildiği ve kitapların Tiflis'e götürüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹

Aslında vâkıf, 93 (1877-1878) harbinde Ruslara karşı Batum'da savaşmış; söz konusu tehlikeyi önceden sezinlemiştir ki, yukarıda bahsi geçtiği üzere Bayburt'taki vakıf şartlarının uygulanmasında güçlük çıkması durumunda kitapların Sivas, Tokat veya Trabzon'a nakledilmesini şart koşmuştu. Nitekim Ruslar bu sırada Bayburt'a kadar gelmişlerdi. Ancak bu tarihte Ferşad Efendi mütevellî olmadığına göre kitaplar 1878'de değil; Rusların Bayburt'ı işgal ettiği 1916-1918 yılları arasında götürülmüştür.⁵⁰ Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere 1321/1900 tarihli Maarif salnâmesinde belirtilen kitap sayısı da bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Vakfiye'de bahsedilen Yusuf Efendi Dershânesi/Yeni Medrese ise şimdilerde mevcut değildir. Ancak belgelerden ve yerel kaynakların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla geçmişte bu dersane, elan varlığını sürdüren "Yeni Camii"nin yanındaymış.

Of'un Çufaruksa/Uğurlu beldesindeki kütüphâne bugün varlığını sürdürmektedir. Burası 1970'li yıllarda Halkevi tarafından işgal edilmiş; bin beş yüz civarındaki yazma ve basma eserin bin iki yüze yakını ya imha edilmiş ya da halka dağıtılmıştır. Vakıflar Bölge Müdürlüğü Halkevi'ni buradan 1979'da mahkeme kararıyla çıkartmıştır. Geriye kalan üç yüz beş adet eser Mehmet Aşıkutlu Kuran Kursu'nda muhafaza altına alınmıştır.⁵¹ Bugün ise yerel kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre zaman zaman yaşanan hırsızlıklar nedeniyle kitaplar Ankara Millî Kütüphâne'ye nakledilmiştir.

Rize'deki kütüphâne binası ise yıktırılmıştır. Burada vakfiyede bahsedilen yapıların hiçbiri ayakta değildir. Bu binaların yerinde ise şimdilerde Şeyh Camii bulunmaktadır. Kitapların nerede olduğu hakkında ise bilgi edinemedik.

Bunlardan başka Gümüşhanevî'nin Fatma Sultan Camii hariminde kurduğu dergâhta müridlerin kaldığı odalarda vakıf kitapların var olduğu belgelerde görülmektedir. Bunlar deftere kaydedilmiştir. 22 Zilkade 1315/2 Nisan 1314/14 Nisan 1898 tarihli bir belgeye göre Gümüşhanevî kütüphâneleri mütevellîsi el-Hâc Osman Efendi bu kitapları almak istemiş; ancak bu duruma Gümüşhanevî'nin halifelerinden Tekke'nin şeyhi Hasan Hilmi Efendi ile Mehmed Eşref Efendi itiraz etmişlerdir. Durum maârif meclisine intikâl etmiş; zorla dolaplar açtırılıp kitaplar görülmüştür. Kitapların vakıf kitap olduğu üzerlerindeki mühürlerden anlaşılma ile beraber hangi kütüphâneye vakfedildikleri tespit edilememiştir.⁵² Neticede Gümüşhanevî'nin İstanbul'daki dergâhında ciddi bir vakıf kitaplığı oluşturduğu bunları deftere kaydettirdiği buna karşın bir vakfiyesini düzenlettirmediği anlaşılmaktadır.

Mustafa Fevzi Efendi ise Gümüşhanevî'nin vakfettiği üç kütüphâne ve vakfettiği on sekiz bin kitaptan başka sonradan yapılan tescille kütüphâne sayısının dörde ulaştığını ifade etmektedir ki Gümüşhanevî'nin vasiyeti kendisinden sonra gelecek tekke şeyhlerinin kararıyla kitapların çoğaltılması ve genişletilmesi yönündeydi.⁵³ Söz konusu bu kitaplar, 1925'te tekke ve zâviyelerin kapatılmasıyla Süleymaniye Kütüphânesi'ne devredilmiştir.⁵⁴

49 Kara, İsmail, *Gümüşhanevî halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009, II. Baskı, s. 42; Yavuz, Yusuf Şevki, "Ferşad Efendi", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 413-414.

50 Miroğlu, İsmet, "Bayburt", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 226.

51 Kara, s. 22-23.

52 VGMA 423.00071. Örneğin Gümüşhanevî'nin vakıf mührünün bulunan kitaplardan bir kısmı mütevellî el-Hâc Osman Efendi'nin Güneyce'deki kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu vakıf mühründe şu ibare ve Bakara Sûresinin 181'inci ayeti yer almaktadır: "Hâze vakfû'r-râcî-i feyzüs's-samedânî Ahmed Ziyaüddin bin Mustafa el-Hâlidî, Fe-men beddelehü ba'de mâ semî'ahü fe-innemâ ismühü 'alellezîne yübeddilûneh" Kara, s. 57.

53 Hediyyetü'l-Halidîn, ss. 34-35.

54 Kara, s. 19.

Sonuç

Gümüşhanevî'nin kurduğu kütüphânelerden hiçbiri günümüzde varlığını sürdürmemektedir. Öte yandan buralara vakfedilen kitapların bir kısmı kaybolmuşsa da farklı kütüphânelerde ve yerlerde varlıklarını halen sürdürmektedirler. Vâkîfın vakfiyelerine bakıldığı zaman kütüphânelerin nerelerde kurulacağı noktasında esnek olduğu görülmektedir. Onun ortaya koyduğu en önemli şart, kitapların ilmî faaliyetlerin gerçekleştiği bir ortamda yer almasıdır; yani onlardan istifade ediliyor olmasıdır. Dolayısıyla söz konusu kitapların bulunduğu mekânlar, eğer ilmî çalışmalara katkı sağlanan alanlar ise sorun yoktur; aksi durumda vakfiye hükümleri uygulanmıyor demektir.

Gümüşhanevî 19. ve 20. yy. damgasını vurmuş önemli bir mutasavvıftır. Bu noktada, Gümüşhanevî'de onun adına bir külliye inşâ edilmiş olması sevindiricidir ancak kanaatimizce yeterli değildir. Onu, özellikle yeni yetişen nesle tanıtmaya adanmış yapılabilecek şey; Gümüşhanevî'de bir "Gümüşhanevî Müzesi" kurmaktır. Bu mekâna Gümüşhanevî'yi ve dergâhını tanıtmaya birçok nesne yerleştirilebilir. Burada ön plana çıkarılacak en önemli husus, onun tasavvufu ilmî bir çerçevede ele almış olmasıdır. Zira onun kurduğu kütüphâneler bunu açıkça yansıtmaktadır. Vakfedilen kitaplar vakfiyelerde kayıtlıdır; bu kitaplardan mevcut olanların birer kopyaları müzede tesis edilecek kütüphâneye yerleştirilmeli; ilmî camianın faydasına açılmalıdır. Böylece hem Gümüşhaneli genç nesil onu tanırsın hem de vâkîf'ın muradı gerçekleşmiş olur.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukûkunda ve Osmanlı Tatbikâtında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, II. Baskı.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kâmûsu*, İstanbul Üniversitesi Hukûk Fakültesi Yayınları, İstanbul Matbaacılık, İstanbul, 1951.

Çizakça, Murat, "Tarihsel Uygulama İçerisinde Para Vakıfları", *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993.

Gündüz, İrfan, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyaüddin*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984.

Kara, İsmail, *Gümüşhanevî Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi ve Güneyce-Rize'deki Tekkesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009, II. Baskı.

Miroğlu, İsmet, "Bayburt", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.

Mustafa Fevzi, *Hediyetü'l-Halidîn fî Menâkıb-ı Kutbü'l-Ârifîn* Mevlana Ahmed Ziyaüddin b. Mustafa el-Gümüşhanevî, 1313.

Mustafa Fevzi, *Menâkıb-ı Haseniyye*, Matbaa-i Bahriye.

Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Seffîne-i Evliya*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay. İstanbul, 2011.

Ömer Hilmi Efendi, *İthâfu'l-Ahlâf Fî Ahkâmî'l-Evkâf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara trs.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), 590 (Defter No), 46 (Sayfa No), 28 (Sıra No).

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ferşad Efendi", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 413-414.